

INTERNATIONAL CONFERENCE
“Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations”
September 25, 2025

TÜRK EPİK ƏNƏNƏSİNDƏ ŞƏCƏRƏ MƏSƏLƏSİNİN ÖNƏMİ

BABA ƏLİBABAĞLU

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

Email: elibabaoglu@mail.ru

Xülasə

Öz qəhrəman və qəhrəmanlıqları ilə fəxr etmək dünya xalqlarının mədəniyyətində tez-tez rast gəlinən bir hal olduğu kimi, xalqların öz soylarının, məşhur şəcərələrinin qədimliyi ilə öyünməsi, onların qədimliyi haqqında miflə süslənmiş, mistik qiyafəyə bürünmüş tarixlər yazması da rast gəlinən bir haldır. Tanaxda yəhudilərin, “Mahabbarata” dastanında hind xalqının, Firdovsinin “Şahnamə”sində farsların və s. haqqında belə soyağacı hekayələrinə rast gəlmək mümkündür. Türklərin də epik ənənəsində bu cür soy əfsanələri ilə tez-tez qarşılaşırıq. Belə soy əfsanələrinin böyük əksəriyyətini əsasən iki qismə ayırmaq mümkündür. Əsasən qədim türk dastanlarının içində yer alan birinci qism hekayələr tarixi baxımdan islamaqədərki, məzmun baxımından totemist səciyyə daşıyır. Daha çox islami oğuznamələrin içində yer alan ikinci qrup əfsanələri isə xronoloji cəhətdən islamdan, türklərin ibrani dinlərlə tanışlığından sonra yarandığı üçün məzmununda ibrani motivlər ehtiva olunur.

Açar sözlər: türklər, dastan, ənənə, oğuznamə, soy, şəcərə.

Summary

Just as it is common in the cultures of world peoples to take pride in their heroes and heroic deeds, it is also widespread for peoples to take pride in the antiquity of their lineages and famous genealogies, composing histories imbued with myth and wrapped in a mystical guise. Such genealogical narratives can be found in the Tanakh concerning the Jews, in the Mahabharata concerning the people of India, in Firdovsi’s Shahnameh concerning the Persians, and so on. In the Turkic epic tradition, similar genealogical legends are also present. These legends can generally be divided into two main groups. The first group, found primarily within ancient Turkic epics, is pre-Islamic in historical terms and displays totemic characteristics in terms of content. The second group, mostly encountered in Islamic Oghuznames, emerged after the Turks became acquainted with Islam and other Abrahamic religions, and consequently contains Abrahamic motifs in its content.

Keywords: Turks, epic, tradition, Oghuzname, lineage, genealogy.

Резюме

Так же, как у народов мира распространена гордость за своих героев и героические деяния, широко распространено и то, что народы гордятся древностью своих родословий и известных генеалогий, создавая истории, связанные с ними и наполненные мифами, окутанные мистическим образом. Подобные генеалогические повествования встречаются в Танахе о евреях, в «Махабхарате» о народе Индии, в «Шахнаме» Фирдоуси о персах и т. д. В тюркской эпической традиции также присутствуют аналогичные генеалогические легенды. Эти легенды обычно можно разделить на две основные группы. Первая группа, в основном встречающаяся в древнетюркских эпосах, является доисламской с исторической точки зрения и обладает тотемистскими чертами по содержанию. Вторая группа, преимущественно представленная в исламских Огузنامه, возникла после того, как тюрки познакомились с исламом и другими авраамическими религиями, и, следовательно, содержит авраамические мотивы в своем содержании.

Ключевые слова: тюрки, эпос,, традиция, Огузنامه, родословная, генеалогия.

Giriş. Dünya xalqlarının bir çoxunun epik ənənəsindəki ümumi mənzərəni nəzərdən keçirərkən dünyanın yaradılışından ilk insanın yaradılışına, insanın yaradılışından əfsanəni yaradan xalqın soyunun yaradılışına aid müxtəlif formada, lakin bir-birinə bənzəyən epik motivlər qarşımıza çıxmaqdadır. Bu cür hekayələr həm mifoloji, həm də dini dünyagörüşündə qarşımıza çıxmaqdadır. Qədim Mesopatamiya, Hindistan, İran və s. kimi ərazilərdə yaşayan xalqlar arasında belə epik motivlərə tez-tez rast gəlməkdəyik. Məsələn, Tanaxda (xristianlara görə Əhdi-Ətiq) silsilə şəklində kanonik olaraq yer alan 39 kitabın ilki olan Yaradılışdan başlayaraq Tanrının dünyanı 6 günə yaratması, Nuh dönəmindəki tufan, Tanrının İbrahimlə razılaşması, İbrahim nəslindən çıxan İsmayıl, İshaq və Yəqubun hekayələri, Yusifin zamanında İsrail oğullarının Misirə gedişi, Musanın zamanında Misirdən çıxış, Samson kimi yəhudi qəhrəmanlarının dastanı, Davudun, Süleymanın krallığının ehtişamı, tənəzzül, Babil sürgünü və geri dönüş nəql olunur. Fars şairi Ə.Firdovsi də özündə Avestadan da bəzi motivlər ehtiva edən “Şahnamə”sində eyni prinsipi rəhbər tutmuş Haxameniş və Sasani zamanındakı pers hökmdarlarının tarixini nəzmə çəkmişdir. Və ya “Mahabbarata” dastanında Bharata oğulları haqqında bənzər motivlərin təzühürü müşahidə edilməkdədir.

Türk epik düşüncəsində də bənzər ənənə görülür. Bir çox xalqlarda olduğu kimi türklərdə də şəcərə məsələsinin önəmini görməmək mümkün deyil. Yalnız soylu olanlar, soylarını legitimləşdirə bilənlər qut ala bilərdi. Hər nə qədər türk şəcərə əfsanələri başqa xalqların şəcərə əfsanələrinə bənzəsə də, türk şəcərə əfsanələrinin nəzərəcarpacaq qədər özünəməxsus cəhətləri vardır.

Əsas hissə. Əvvəla, onu qeyd edək ki, ərəbcə “ağac” mənasına gələn “şəcərə” sözünün kökü ərəbcədə “bağlamaq, ixtilafa düşmək” anlamına gələn “şücur” sözündəndir.[2] Türk dilində “şəcərə” sözünün milli qarşılığı “soy ağacı”dır. Digər xalqlarda olduğu kimi, türklərin də belə əfsanələr yaratması daha çox öz soylarını müqəddəs, türkcə desək, qutlu kimi təqdim etmək məqsədi daşıyırdı. Dünyanın demək olar ki, bütün xalqlarında, o cümlədən türklərdə rast gəlinən soyun müqəddəsləşdirilməsi, qutlu qılınması bir ənənə kimi əsasən üç səviyyədə müşahidə edilir. Bunlardan birincisini mifoloji səviyyə adlandırmaq mümkündür. Bu səviyyədə yaradılan şəcərə əfsanələri əsasən ümumxalq təxəyyülünün məhsuludur. Məsələn, bir çox türk dövləti, sülaləsi zamanında soyun qurddan gəlməsi haqqında yaranan əfsanələr. İkincisi, din-mistik səviyyədir ki, məsələn, Ə.Yəsəviyə Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən xurma yollanması hekayəsi sufilər tərəfindən yaradılan bir təsəvvüf hekayəsidir. Üçüncüsü, isə siyasi səviyyədir ki, bir çox türk hökmdarının öz sarayına yaxın tarixçilərə oğuznamələr yazdırması bu səviyyədə özünü göstərən bir ritual kimi çıxış edir. Lakin bu səviyyələr arasında mütləq sərhəd təyin etmək doğru olmadığı kimi, bu həm də humanitar elm sahələrinin ümumi prinsiplərinə zidd olardı.

Yuxarıda da deyildiyi kimi, türklərin şəcərə əfsanələrini əsasən iki qrupa bölmək mümkündür. Birinci qrup əfsanələr əsasən türklərin İslamı qəbul etməsinə qədər yaranan əfsanələrdir. Bu əfsanələrin məzmunu totemist motivlər ehtiva edir. Bilindiyi kimi, boz qurd türklərin əsas totemidir. J.P.Roux bunun səbəbini totemi boz qurd olan Aşina soyunun türklər arasında önə çıxması ilə izah edir.[16, s.148] L.Qumilyov isə bu sülalənin adının mənasını “nəci b qurd” kimi izah edir.[11, 36] J.P.Roux bu totemin Hind-Avropa mənşəli olduğunu iddia edir.[16, 95] Maraqlıdır ki, Qədim Roma mifologiyasında da şəhərin qurucuları olan Rem və Romul qardaşlarının qurd südü ilə bəsləndiyi göstərilir. B.Ögel isə hələ hunlar zamanında türklər arasında qurdla bağlı totemist düşüncələrin olduğunu göstərir.[13, s.13-29] Göytürklər zamanında mənşə əfsanələrinin əsas fiquru olan qurd uyğurlar zamanında da özünü göstərir. Erkən orta əsrlər zamanında hakim türk sülalələri bir növ özlərini qurd soyuna bağlamaqla müqəddəsləşdirir, xalq və digər böyük sülalələr arasında legitimlik

qazanırdılar. J.P.Roux qaraxanlılar zamanında bu funksiyanın qurddan aslana keçdiyini bildirir.[15, s.57] Lakin müəllif monqollar zamanında bu totemin yenidən önəmli bir fiqur halına gəldiyini də göstərir.[16, s.95] Həqiqətən də, türklər kimi hələ müsəlmanlıqla tanışmayan monqollar Çingiz xanın boz qurd soyundan gəlməsi ilə bağlı əfsanələr yaratmışdılar.[12, s.3] Həqiqətən, bunun örnəklərini Dədə Qorqud oğuznamələrində, A.Dəvadarinin nəql etdiyi “Alp Qara xan” əfsanəsində [5] və s. görürük.

Türklər arasında ikinci qrup soy əfsanələri özündə islamla əlaqədar olaraq ibrani motivlər ehtiva etməkdədir. Belə əfsanələrdə əsasən türklərin Nuh oğlu Yafəs oğlu Türkün soyundan gəldiyi iddia edilməkdədir. Məsələn, M.Kaşğari “Divanü lügət-it-türk” əsərində türklərin soyunu Nuha bağlayır.[7, s.77] Bənzər motiv M.Süryaninin xronikasında türklər haqqında olan bölmədə də keçir. Maraqlıdır ki, M.Süryani konkret qurdun adını çəkməsə də itə bənzər bir heyvanın Şərqdən Qərbə yolçuluqda türklərə bələdçilik etdiyini göstərir.[19] Türklərin soyunun Nuha bağlanması ənənəsi islami oğuznamələrin də əsas prinsipi idi. Fəzlullah Rəşidəddindən Əbülqazi Bahadır xan zamanına qədər davam edən ənənə türklər arasında əsrdən-əsrə, nəsilən-nəslə ötürülmüşdür. Dövrün türk-müsəlman hökmdarları bu cür oğuznamələr yazdırmaqla həm Nuhdan, həm Oğuzdan, yəni həm islam, həm də türklük üçün qut alır, mənəvi və rəsmi olaraq legitimlik qazanırdılar. Qeyd edək ki, Tanaxın Yaradılış və Tarixlər kitablarında Nuhun nəslindən olan Türk adlı birisindən bəhs edilməmişdir. Lakin sonralar ibrani dinləri qəbul edən bir çox xalqlar kimi türklər də Nuhun soyağacının kölgəsində özlərinə yer tapdılar. U.Var bu barədə öz məqaləsində bir qədər geniş söz açır, bəzi ehtimallardan danışır.

Tarixi oğuznamələr hələ milli dövlətlərin mövcud olmadığı orta əsrlərin feodal pərakəndəliyi zamanında türklərin öz köklərini, digər türk qardaşlarını tanıması, aralarında yaxınlığın meydana gəlməsi baxımdan çox mühüm funksiya yerinə yetirmişdi. Məsələn, Osmanlı tarixçisi Şükrullah Qaraqoyunluların onu Təbrizdə necə hörmətlə qarşılamalarından, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın oğuznaməyə əsaslanaraq Osmanlı sultanı ilə qan qardaşı olduğunu iddia etməsindən söz açır.[3, s.23-24] Bir növ türk kimliyinin vəsiqəsi olan oğuznamələr o qədər önəmli idi ki, oğuznaməsi olmayanların türklüyü şübhə altına düşürdü. Məsələn, Oğuz türklərindən olan Səfəvilər şiə dövləti qurduqları üçün özlərinə məhək daşı olaraq Oğuz xanı deyil, Həzrəti Əlini seçdilər.[18, s.48] Görünür, buna görə də bir sıra tarixçilər onların türklüyünə şübhə etdi.[17, s.3]

Bu iki qrup mənşə əfsanələrindən başqa da türklərin müxtəlif mənşə əfsanələrinə rast gələ bilərik. Məsələn, Dəvadarinin nəql etdiyi Ulu Xan Ata bitigçi” dastanında ilk insanlar Adəm və arvadı kimi palçıqdan yaranır. Ola bilsin ki, qədim türk təxəyyülünün məhsulu olan bu fərqli süjeti Dəvadarinin əlində şəriətin rəndəsi ilə hamarlanmışdır.

Nəticə. Göründüyü kimi, soy, şəcərə məsələsinin önəmi türklər arasında folklordan siyasətə qədər bütün sahələrdə özünü bu və ya digər dərəcədə göstərmişdir. Beləliklə, türk epik düşüncəsində şəcərə məsələsi haqqında aşağıdakıları söyləmək mümkündür.

1. Dünyanın əksər xalqlarında olduğu kimi, türklər arasında da soy məsələsinə xüsusi önəm verilmiş, ona mistik anlam yüklənmişdir.
2. Türk şəcərə əfsanələrinin hər nə qədər dünya folklorunda çoxlu sayda paralelləri olsa da, türk soy əfsanələrinin özünəməxsus, xarakterik xüsusiyyətləri mövcuddur.
3. Türk soy/şəcərə əfsanələrini ümumi olaraq iki qismə ayırmaq mümkündür: islamaqədərki totemist əfsanələr və islamın qəbulundan sonra ibrani motivlər əsasında formalaşan əfsanələr.
4. Bir çox xalqlarda olduğu kimi, türklər arasında da bu əfsanələr sadəcə folklor nümunəsi olaraq qalmamış, bəzən siyasi ideologiyalar üçün məhək daşı rolunu oynamışdır.

INTERNATIONAL CONFERENCE
“Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations”
September 25, 2025

Ədəbiyyat

1. Bahadır Han E. Şecere-i terakime. – Ankara: Şafak matbaacılık, – 1998. – 559 s.
2. Bozkurt N. Şecere. TDV İslam Ansiklopedisi. <https://share.google/CPnvyak7t9iLt1CEQ>
3. Demir N. Oğuz kağan destanı. – Ankara: Ötüken, – 2017. – 256 s.
4. Demir N. Türklerin en eski destanı Ulu Han Ata Bitikçi. – İstanbul: Ötüken, – 2017. – 152 s.
5. Ercilasun A.B. Türklerin türeyiş efsaneleri: Alp Kara Arslan efsanesi: [İnternet resursu] – 2018. URL: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/turklerin-tureyis-efsaneleri-alp-kara-arslan-397406h.htm>
6. Firdovsi Ə. Şahnamə.– Bakı: Öndər, – 2004. – 432 s.
7. Kaşqarlı M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. I cild. – Bakı: Ozan, – 2006. – 512 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsli və sadələşdirilmiş mətni / tərt. ed. S.Əlizadə. – Bakı: Öndər, – 2004. – 376 s.
9. Kutsal Kitap. Eski ve yeni antlaşma. İstanbul: Orhan Matbaacılık, 2002, 1628 s.
10. Qədim Şərq ədəbiyyatı müntəxəbatı / tərc. ed. İ.Vəliyev, E.Ağaoğlu, N.Səfərov. – Bakı: Şərq-qərb, – 2007. – 672 s.
11. Qumilyov L. Qədim türklər. tərc. ed. V.Quliyev, V.Həbiboglu. Bakı: Qanun, – 2021. – 560 s.
12. Moğolların gizli tarihi / çev. A.Temir. – Ankara: Türk Dili Kurumu Basımevi, – 1998. – 302 s.
13. Ögel B. Türk mitolojisi. I cilt. – Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, – 2010. – 644 s.
14. Rəşidəddin. Oğuznamə. – Bakı: NPB, – 2003. – 108 s.
15. Roux J.P. Eski Türk mitolojisi / – Ankara: BilgeSu, – 2011. – 158 s.
16. Roux J.P. Türklerin tarihi. Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl. – İstanbul: Kabalcı, – 2007. – 600 s.
17. Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişiminde Anadolu Türklerinin rolü. – Ankara: Güven, – 1976. – 270 s.
18. Türkman İ.M. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. tərc. ed. Ş.Fazil. – Bakı: Şərq-qərb, – 2010. – 1144 s.
19. Var U. Süryani Mikail kroniğinde Eski Türk dini ve Türklerin İslamiyyət'e geçiş sebepleri // Ortaçağ Araştırmaları Dergisi. – 2019. C 2. № 1, s. 68-79.